

Elkaar recht doen

- over contacten tussen christenen met verschillende culturele bagage in met name Zwolle

Verslag studieverlof 2008-2009,
Lützen Miedema, Zwolle (sept. 2009)

In haar Kerkorde spreekt de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) zich positief uit over contact en zelfs samenwerking met christelijke immigrantengroepen (vgl. Art. X, Ord. 8 en 14). De praktijk hiervan is echter weerbarstig voor een lokale gemeente. Dit zou misschien wat minder voor dergelijk interkerkelijk contact worden verwacht dan voor contacten met niet-christelijke immigranten. Maar uit uiteenlopende observaties en verslagen blijkt dat het contact over en weer tussen kerken en christenen met verschillende culturele bagage voor beide kanten vaak erg lastig is. Dit is overigens misschien nog wel meer het geval als het gaat om een werkelijk contact met immigranten met een andere religie.

Hier verkennen we heel globaal wat de theologie zou kunnen bijdragen aan het meer in praktijk brengen van de bedoelingen van de genoemde gedeelten uit de Kerkorde. Anders gezegd: welke theologische benaderingen kunnen een plaatselijke gemeente uiteindelijk helpen om een weg te zoeken waarin je elkaar als christenen met verschillende culturele bagage meer recht kunt doen? Bij deze verkenning vormt de zeer globaal aangeduide interculturele stand van zaken in de stad Zwolle in 2008-2009 het vertrekpunt.

Deze verkenning is ondernomen in het kader van een studieverlof (deels in 2008 en deels in 2009) dat de PKN toekent aan haar predikanten. Naar aanleiding van deze ‘*sabbatical*’ wordt tevens gewerkt aan enkele meer uitgewerkte bijdragen. In de tekst wordt aangegeven waar die publicaties over zullen gaan. De plaatjes in dit verslag zijn door Google gepubliceerd.

Drie vragen

Dit paper is als opgebouwd rond drie vragen.

De *eerste* is deze: over wie hebben we het als het gaat om christelijke immigranten? Met de gegevens in het eerste gedeelte wil ook een ander doel gediend zijn, namelijk het geven van een minimale momentopname hieromtrent. Omdat misschien niet iedereen over dergelijke gegevens beschikt geven we er twee bijlagen bij. De eerste bijlage biedt een kort overzicht van christelijke gemeenschappen met immigranten in Zwolle rond het eind van 2008.

Een *tweede* vraag betreft het gegeven dat plaatselijke PKN-gemeenten naast geïmmigreerde medechristenen ook mensen met een andere religie tegenkomen. De vraag is dan of dit consequenties kan hebben voor het interculturele oecumenisch contact, bijvoorbeeld wanneer de aanwezigheid van moslims invloed heeft op de plaats van religie (in het algemeen) in de publieke sfeer, of op daarmee verbonden visies op de verhouding van kerk en staat. De tweede bijlage geeft de moskee-organisaties aan het eind van 2008 in Zwolle weer.

Een *derde* vraag is: met welke benaderingen kan vanuit de theologie het meest worden bijgedragen aan het ontwikkelen van een visie en een manier van leven waarmee een PKN-gemeente recht kan doen aan medechristenen die geïmmigreerd zijn? De vraag stellen we in een tijdvak waarin immigratie nogal eens als iets problematisch wordt voorgesteld.

Perspectief

In het eerste decennium van de 21^e eeuw hebben zich in Nederland en elders denkbeelden ontwikkeld rond etniciteit en fundamentalisme, die volgens sommige onderzoekers conflicten kunnen oproepen, misschien zelfs wel eens enkele gewelddadige. Deze actualiteit benaderen we hier vanuit een diaconaal perspectief en dit impliceert dat we ons niet beperken tot de religieuze aspecten, maar ook het culturele, het sociaal-economische en het politieke niveau in ogenschouw proberen te nemen. Anders gezegd, armoede, vreemdelingschap en religie strepen wij niet tegen elkaar weg.

Dit diaconale perspectief brengt voorts een gevoeligheid met zich mee omtrent de bejegening. Deze zal in het teken moeten staan van wederkerigheid (een omschrijving hiervan staat o.a. in mijn boekje ‘Nieuw diaconaat’). Het eigene van diaconaat vergt dat naar deze wederkerigheid gezocht wordt in contacten en bij relatie-opbouw met ‘andere’ mensen. Dit is in de praktijk doorgaans een heikele zaak. Het begint al met de aanduiding van christen-immigranten. Hoe noemen zij zichzelf en waarom? En hoe zien leden van een kerk als de PKN hen? Zijn zij in hun ogen allereerst ‘buitenlanders’ of broeders en zusters in de Heer?

Etikettering

In de praktijk worden gemeenschappen van immigranten en wie van hen afstammen aangeduid naar hun oorspronkelijke voertaal of naar het land van herkomst. Dat gebeurt doorgaans ook waar PKN-leden hun geïmmigreerde broeders en zusters willen zien als leden van hetzelfde lichaam. Dan krijgen hun kerken toch meestal een buitenlandse naam, zoals gezegd meestal de voertaal of het land van herkomst. De praktijk leert ons echter dat christelijke immigranten ook Nederlands spreken – want zijzelf of hun kinderen spreken dat op school – en dat hun gemeenten vaak ‘gemengd’ zijn. Wie in een stad als Zwolle ‘immigrantenkerken’ bezoekt komt er mensen tegen met eeuwenlange wortels in deze stad. Zij hebben dan een relatie met iemand uit deze gemeente of voelen zich hier thuis. De benaming klopt dan niet met de feiten.

Er is echter nog iets aan de hand en dat is de distantie die wordt geschapen met een ‘buitenlandse’ benaming: dan gaat het om mensen die ‘buiten’ je eigen leef- en geloofswereld staan. We brengen dan – onbedoeld en voor we het weten – een etnische scheiding aan in de Kerk van Christus en dat staat – onbedoeld en voor we het weten – toch wel haaks op het belijden van de algemene christelijke kerk, de gemeenschap der heiligen. De vraag is dan welke impact dit heeft op leer en leven van de kerk. Beide spelen zich af in de context van een samenleving, waarin termen als ‘buitenlander’ en ‘migrant’ nogal eens een negatieve lading meekrijgen en waarin hoe dan ook interculturele of zelfs etnische spanningen bestaan.

Dat een dergelijke spanning een politieke betekenis kan hebben bleek uit de commotie die in de USA ontstond tijdens de presidentsverkiezingen in 2008, rond felle uitspraken over de verhouding tussen blank en zwart van ene ds. Wright, de predikant van kandidaat Barack Obama. Toen hij daarop werd aangesproken herinnerde Obama aan de woede van veel zwarten. Hij stelde vast dat er nog steeds sprake is van rassenscheiding en dat deze het meest zichtbaar is in de kerken. Hij stelde: ‘the most segregated hour in American life occurs on Sunday morning’ (New York Times: www.nytimes.com/2008/03/18/).

Wanneer PKN-gemeenten contact zoeken met immigranten-kerken, bedoelen zij vaak het tegenovergestelde. Zij proberen de oproep in de Kerkorde na te volgen. Maar zij kunnen onbedoeld vastlopen in een bejegening, die een gebrek aan wederkerigheid verraad en daarmee een tekort aan diaconaal gehalte, dan wel aan kerk en christen zijn.

Dat begint niet zelden met de wijze waarop er over elkaar wordt gesproken, en dan vooral met het ‘etiket’ dat ‘de ander’ wordt opgedrukt. Dat etiket kan iemands eigenheid aanduiden, maar ook een distantie aangeven. De afstand kan zo groot worden dat er over en weer geen contact kan ontstaan. Niet onmogelijk is dat dit uiteindelijk zelfs een voedingsbodem kan geven aan afwijzing en uitsluiting. Een ‘neutraal’ bedoelde term als ‘migrantenkerk’ kan zelfs zodanig stigmatiserend gaan werken dat we elkaar niet meer herkennen als christen.

Het beste lijkt dan toch om hierop in elk geval steeds beducht te zijn. Dat de kans op stigmatisering en uitsluiting bestaat zou in deze situatie nooit ontkend moeten worden. Misschien kan juist uit de erkenning hiervan én van het bestaan van de etnische segregatie weer ruimte ontstaan voor het reëel belijden van de ene kerk.

1. Geloven in Zwolle

Zwolle telt ong. 120.000 inwoners en is religieus zeer rijk geschakeerd. Vrijwel alle soorten protestanten komen hier voor (er zijn verhoudingsgewijs meer gereformeerden dan in vergelijkbare andere steden), naast evangelischen, rooms-katholieken en anderen. Christenen zijn hier komen wonen vanuit alle windstreken. Bewust van het gevaar van het etiketten plakken, geven we toch iets van deze windstreken weer.

Laten we een korte tour door Zwolle beginnen met christenen die hun oorsprong hebben in een Europees land zoals de in de PKN geïntegreerde Frans sprekende Waalse Kerk (*Église Wallonne*) en de in de Evangelisch Lutherse kerk kerkende Engels sprekende *Anglican Church*. In de RK Verrijzeniskerk worden Poolse vieringen gehouden. Duits sprekende protestanten en rooms-katholieken komen vast ook voor, maar kennen in Zwolle, in tegenstelling tot andere steden, geen diensten in hun taal. Dat geldt ook andere Europeanen in Zwolle, bijvoorbeeld Italianen of Zweden.

Er moeten verder uit andere Europese landen afkomstige christenen in Zwolle zijn met een oosters-orthodoxe achtergrond. Maar dergelijke kerkelijke gemeenschappen hebben we hier niet ontdekt. Dit geldt overigens ook voor oosters-orthodoxe of oriëntaalse christenen uit het Midden-Oosten, zoals Armenen (die in Twente goed vertegenwoordigd zijn) en Kopten. Mogelijk zijn ze er wel in Zwolle, maar is hun aantal hier te klein om eigen kerkdiensten te houden e.d. Zijn ze er, dan komt de hulpverlening, de vreemdelingendienst, het vluchtelingenwerk e.d. hen vaak als eerste op het spoor. Voor de meer gevestigde kerken blijft hun mogelijke aanwezigheid hier een diaconaal aandachtspunt. Van verschillende christelijke gemeenschappen en organisaties is een summier overzicht gemaakt (bijlage). We geven in het volgende een globale indruk.

Christelijke immigranten

De oudste van deze christelijke groepen in Zwolle komen oorspronkelijk uit de door Nederland gekoloniseerde gebieden Indonesië, waaronder de Molukken, en Suriname. Deze groepen komen dan ook voor in kerkelijk Zwolle. De Zwolse emeritus-predikant Henk Olde was landelijk de eerste predikant van de Indonesisch sprekende gemeenschap PERKI. Verder zijn er in Zwolle drie Molukse kerken. Daarnaast zijn hier mensen met *roots* op de Molukken of in Indonesië actief in nieuwere evangelisch-charismatische gemeenschappen.

De alleroudste protestantse kerk ter wereld is ook in Zwolle vertegenwoordigd: de Evangelische Broedergemeente (EBG of Moravische kerk). Deze is hier internationaal samengesteld, maar ook in Zwolle zijn er vrij veel leden met een Surinaamse achtergrond. De diaconie is speciaal betrokken bij de EBG en de diaconaal predikant en een wijkpredikant gaan geregeld voor.

Nieuwere, vaak evangelische en of charismatische, kerken zijn vooral zichtbaar geworden vanaf ong. 2006. Zij leggen zelden de nadruk op iemands afkomst. Ook in de naamgeving vermijden zij een verwijzing naar een land, een taal, of een cultuur. Vaak bieden zij wel diensten aan in verschillende talen, bijvoorbeeld Spaans, Portugees, Frans, *Papiamento* of een Afrikaanse taal als *Lingala*. Voor immigranten uit Afrika, Azië, Zuid-Amerika of de Cariben kan dit een van de redenen zijn om zich hierbij aan te sluiten bij de langer in Zwolle aanwezige evangelische en charismatische gemeenschappen en bij nieuwere, waarover het volgende.

Nieuwere gemeenschappen lijken zich aanvankelijk toch wat minder internationaal op te stellen door een niet-Nederlandse taal als eerste voertaal te nemen. Dit sluit het meest aan bij recent aangekomen immigranten. Het valt me echter tijdens bezoeken op dat daarnaast veel wordt gedaan aan het leren van Nederlands en het converseren daarin. Tevens wordt altijd praktische informatie en voorlichting gegeven over wonen, werk, inkomen, gezondheid en relaties. Misschien vormt de Chinese CEME hierop voor sommige aspecten een uitzondering, maar hiermee bestaat lokaal geen contact, wel landelijk. Opvallend is dat de nieuwere Engels, Portugees, Spaans, *Papiamento* of Frans sprekende gemeenschappen vaak voor het merendeel uit jongere mensen bestaat. Zij lijken zich allereerst aangetrokken door de kerk(pop)muziek en de vaak informele en enthousiaste kerkdiensten. Ontstaat er contact, dan blijkt toch vaak dat met name het diaconale aspect een belangrijke rol speelt. Want deze gemeenschappen stellen zich geheel vanzelfsprekend diaconaal op.

Niet diaconaal?

Geen van deze nieuwere gemeenschappen noemt evenwel de voorlichting over concrete zaken, zoals schuldhulpverlening, verblijfsvergunning, werk zoeken, scholing, of de praktische materiële en immateriële hulp, of het onderling 'maatje' zijn van de leden diaconaat. Geen van deze groepen vindt het iets bijzonders dat er als regel prioriteit aan wordt gegeven. Het hoort gewoon bij het christen zijn. Zeker wanneer er zovelen onder de bezoekers en de kerkleden zijn die grote problemen ondervinden in het leven van alledag. Daarin bepaalt de verblijfsstatus de mogelijkheden voor werk en school. Daarin laat de woonsituatie niet zelden te wensen over. Daarin doen zich kansen voor om in criminaliteit of prostitutie te geraken en is er minder kans op stabiel werk. Daarin is de verleiding om zich in de schulden te steken vaak groot. Daarin bestaat vaak eenzaamheid en heimwee naar verre of omgekomen familie. Er zijn psychische klachten. Er wordt in de samenleving discriminatie

ervaren. En in sommige kerk wordt het je geestelijk aangerekend wanneer je geen geld hebt en wel schulden. Maar daar wordt wel je nood gelenigd, in alle opzichten.

Vluchtelingen

Alle kerken en groepen met immigranten komen in aanraking met armoede en andere moeilijke maatschappelijke omstandigheden. Mensen met wie zij in aanraking komen weten zelden de weg naar bestaande mogelijkheden in Zwolle, tenminste, als dat voor hen een weg is. Wie hier een probleem heeft met de verblijfsstatus, heeft immers met alles een probleem.

Voor vluchtelingen die zogenaamd ‘uitgeprocedeerd’ zijn kan zelfs de huisvesting onbereikbaar worden. Zij moeten dan de straat op. Is hun situatie mensonwaardig, past het dan de kerk niet om Gode meer te gehoorzamen dan de mensen? En zal de gevestigde kerk zich ook niet moeten afvragen of zij in moet staan voor de menswaardigheid van geloofsgenoten? Uiteraard zal diaconaal werk altijd gericht zijn op het helpen voorkomen van zulke situaties. Daarvoor is het gewenst dat een diaconaal werker of –predikant goede contacten onderhoudt met maatschappelijke instanties, justitiële en en overheidsonderdelen. Maar waar het op straat zetten van vluchtelingen toch voorkomt zal de diaconie stil moeten helpen en luid moeten protesteren.

Netwerk

Van de ong. 30 christelijke groeperingen en organisaties met immigranten in Zwolle (bijlage 1) ondervindt ong. een negental problemen met de huisvesting van diaconaal-kerkelijk werk. We merken dat bijvoorbeeld wanneer we een gemeente willen bezoeken en men is vergeten om door te geven dat het vanaf nu op een andere plaats is. Dit soort zaken vergt veel energie naast het diaconaal-pastorale werk met mensen met vaak grote problemen.

Het gaf mede aanleiding om vanuit de Zwolse protestantse diaconie voorzichtig te gaan verkennen – via een diaken en de diaconaal predikant – of niet alleen door meer gevestigde kerken steun geboden kan worden, maar ook of de nieuwere kerken elkaar meer kunnen ondersteunen in een soort locale SKIN (Samen Kerk in Nederland: [www. skinkerken.nl](http://www.skinkerken.nl)). Dat zou bijvoorbeeld in een netwerk kunnen, waarin de diaconale aspecten hoog op de prioriteitenlijst staan.

Wanneer de Protestantse Diaconie Zwolle bij zo’n netwerk zou gaan horen, dan heeft deze in elk geval geen problemen meer met de vraag hoe deze noden op het spoor kan komen. De diaconie is dan in de maatschappij op die plekken present waar de hardste klappen vallen. Zulk present zijn is overigens niet allereerst een zaak van ‘hulp geven’ maar van ‘geloof ontvangen’: ieder die zich in dergelijke situaties begeeft zal merken dat het hier gaat om diepgelovige spiritualiteit en niet om los van het geloof staand handelen.

Belangrijker is dat deze diaconie dan in haar geloofsverbondenheid met immigrantengemeenschappen metterdaad in staat is te zijn wie zij ten diepste is volgens de PKN-kerkorde. Deze plaatst het diaconaat principieel in het licht van de verkondiging van het evangelie aangaande Jezus Christus. Daarvan heeft de kerk te getuigen in al haar vezels, inzonderheid ook in die kant van haar wezen die wij diaconaal mogen noemen. Hier gaat het om bij geloven in Zwolle.

2. Religies en levensbeschouwingen in Zwolle

Recent onderzoek naar immigranten in Nederland gaat ervan uit dat onder hen minstens evenveel christenen zijn als moslims. Voor Zwolle zal dit niet anders liggen. Hier vinden we overigens vrij weinig islamitische groeperingen. De meeste zijn nogal klein. Met dezelfde waarschuwingen in het achterhoofd als boven waag ik me aan een klein overzichtje. Omdat men zich zelf zo presenteert volg ik hun eigen indeling naar land van herkomst.

Moslims in Zwolle

Van de moskee-organisaties in Zwolle is die van Turkse origine de grootste. Hun moskee heet dan ook 'grote moskee'. Deze heeft een nauwe band met de Turkse regering. De imam wordt door de Turkije betaald en mag max. vier jaar in Nederland verblijven. Het moskeebestuur nam deel aan twee interreligieuze werkgroepen, tot de aankoop van eerst een RK kerkgebouw en later een Protestants kerkgebouw mislukte. Toen trok het bestuur zich terug. Intussen lijkt er zicht te ontstaan op een oplossing voor de huisvestingswensen.

Zwolle telt drie overwegend Surinaamse moskee-organisaties, die voortkomen uit splitsingen: De *World Islamic Mission* moskee *Gulzar-e-Madina*, welke ondanks een orthodoxe benadering van de islam redelijk openstaat voor contact met kerken etc., maar dit wordt van geval tot geval in praktijk gebracht, mede omdat tot dusver de Turkse moskee moeite had met de deelname van andere moskee-organisaties hieraan. De *World Islamic Mission* moskee *Taeedoel Islam* is een wat kleinere groepering, evenals de organisatie *Miesbahoel Islam*, die een nieuwe moskee wil bouwen.

Zwolle telt een klein aantal Marokkanen. Er is een kleine Marokkaanse moskee en een islamitische vereniging: *As-Soennah*.

Alevieten beschouwen zichzelf meestal als moslims, maar andere islamitische stromingen beschouwen hen als humanisten. De Turkse Alevitische Culturele Vereniging Zwolle, Radewijnstraat 12, is relatief groot te noemen. Met hen bestaat incidenteel goed contact o.a. in het kader van het PRL, waarover in het volgende.

Andere (inter-)religieuze organisaties

Niet bekend is of er in de Zwolse ziekenhuizen geestelijke verzorging door een islamitisch geestelijk verzorger wordt geboden. Dit is wel het geval in de Penitentiaire Inrichting Zwolle.

Verder valt te melden dat Zwolle een Platform Religies en levensbeschouwingen (PRL) kent. Hieraan nemen onder meer ook joden en humanisten deel en soms stromingen en bewegingen van andere spirituele tradities, die in Zwolle weinig leden kennen. Daarnaast is er een werkgroep van joden, christenen en Turkse moslims (SLAG).

Beide werkgroepen pogen ontmoetingen tot stand te brengen tussen leden van verschillende religies, met vrijwel alleen aandacht voor hun religieuze beleving en visie.

Beide organisaties worden in geringe mate gedragen vanuit islamitische organisaties. (Vergelijkbare waarnemingen zijn overigens eerder gedaan in een onderzoek naar interreligieuze contacten in Duitsland.) Een samengaan van beide werkgroepen zou beiderlei werk kunnen versterken.

De integratie van immigranten is beleidsdoel van de burgerlijke gemeente Zwolle. Deze kent een integratieraad die zich o.a. heeft beziggehouden met visies van immigranten op homoseksualiteit. Hierin spelen kerken met immigranten steeds meer een rol. We zien dit ook bij het volgende.

Nadat de 4 mei-herdenkingsbijeenkomsten in de Zwolse Oosterkerk, voorafgaand aan de stille tocht en de officiële herdenking, enkele jaren min of meer *interreligieus* waren ingevuld, is later de nadruk komen te liggen op *interculturele* integratie. Dit heeft tot meer participatie geleid vanuit kerken en groepen met christelijke immigranten. Steeds is daarbij het Kaddiesj gereciteerd, het joodse gebed voor de overledenen. De 4 mei organisatie, waaraan de diaconaal predikant deelneemt, heeft ook contacten gelegd met andere christelijke groepen zoals die van de Jehova's getuigen, uit welke kring in Zwolle het eerste slachtoffer viel tijdens de bezetting in 1940-45, of die van de woonwagenbewoners oftewel reizigers, een groep die van oudsher prominent in Zwolle aanwezig is.

Multicultureel drama?

Alle interreligieuze integratie-inspanningen ten spijt is de visie op met name de islam in Nederland gekanteld. Na opmerkingen van VVD-er Bolkestein in 1995 en het artikel over het 'multicultureel drama' van PvdA-er Scheffer kantelde de islam in de opinie-productie nog het meest na de aanslagen in New York, 11 september 2001, en de moord op Theo van Gogh, 2 november 2004. Sindsdien kunnen islamitische organisaties nauwelijks nog heen om de vraag hoe zij tegenover gewelddadig fundamentalisme staan, hoe miniem ook het aantal moge zijn van wie dit overwogen. Aan de ene kant stijgt de argwaan bij mensen die niets of weinig weten van moslims. Dat dit kan leiden tot polarisatie en uitsluiting vergt geen betoog.

Aan de zijde van moslims kunnen we een soort terugtrekkende beweging op de eigen groep waarnemen. Begrijpelijk voor wie bedenkt hoe zwaar het kan zijn om maar steeds weer in de verdediging te moeten schieten. Zorgelijk voor wie bedenkt dat dit de verwijdering alleen maar groter maakt. Deze al te summier aangeduide ontwikkelingen hebben de samenleving in elk geval wel beïnvloed. Volgens sommigen heeft het ertoe geleid dat de religie weer op de agenda staat van de samenleving.

Terugkeer van religie?

De socioloog Max Weber schreef in 1924 dat de moderne westerse wereld onttoverd is geraakt. Hij doelde op de samenlevingen, waarin de ratio steeds belangrijker werd en er

minder ruimte overbleef voor geloof. De secularisatietheorie werkte dit uit in de hypothese dat modernisering leidt tot een afname van het maatschappelijk belang van godsdienst. Hierdoor zou religie tot een privé aangelegenheid worden en zich terugtrekken uit de maatschappij. Lang was dit de toonaangevende gedachtegang.

In 2006 verscheen de bundel 'Geloven in het publieke domein' van de Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid. Deze wijst op nieuwe religieuze groeperingen (bijv. islamitische bewegingen, christelijke pinkstergroepen en 'hybride' groepen met een mix van verschillende religieuze visies). De bundel stelt dat religie weer een maatschappelijk thema is en terug is gekeerd in het publieke domein.

Tot voor kort werden deze ontwikkelingen in de praktijk vooral waargenomen in (a) het kader van (inter-)culturele spanningen, en (b) in het kader van het (inter-)religieus gesprek. Met (a) werd m.n. gereageerd op de komst van nieuwe inwoners, met (b) op nieuwe religies, waarbij de islam centraal stond. Op het gebied van de interculturele verhoudingen (a) werd integratie de leidende politieke gedachte. Concreet wordt hiermee vaak bedoeld dat nieuwkomers Nederlands moeten (leren) spreken en kennis moeten tonen aangaande het dagelijks leven.

Het religieuze spanningsveld (b) is vooral beïnvloed door ontwikkelingen vanuit de islam. Het veld heeft echter een veel breder invloed. Dit betreft onder meer de visie op de scheiding van kerk en staat – een onderwerp dat met name door opstellingen vanuit de islam op de agenda staat, maar dat feitelijk al veel eerder aan de orde was, bijvoorbeeld rond de afbouw vanaf ongeveer 1975 van het op levensbeschouwingen georganiseerde welzijnswerk en andere voorzieningen. Het spanningsveld betreft zeker ook de verhoudingen in de stad. Kennen de inwoners elkaars opvattingen goed genoeg om met elkaar te kunnen samenwerken en samenleven? Zijn zij in staat om daarvoor een adequate houding te vinden?

In Zwolle

De stad Zwolle zal niet voorbij kunnen gaan aan de 'terugkeer van de religie', maar de vermelde pogingen tot interreligieuze contacten lijken hiervan geen vruchten te plukken. Opmerkelijk is dat in deze contacten structureel voorbij is gegaan aan de relatieopbouw met christenen met een andere culturele bagage.

Ten tweede is het opmerkelijk dat in de interlevensbeschouwelijke contactgroepen in Zwolle geen specifieke aandacht is uitgegaan naar de werk- en inkomensposities van immigranten en naar hun integratie op de arbeidsmarkt. Er is wel eens gesteld dat daar sprake zou (kunnen) zijn van discriminatie, maar feiten zijn voor zover bekend vanuit de interreligieuze groepen weinig of niet naar voren gebracht. Er is evenmin structureel gewerkt aan een positieversterking van immigranten op dit terrein.

Naast een terugkeer van de religie in het publieke debat zouden dergelijke zaken aan de orde moeten komen, met het oog op een samenleving die kansen biedt voor alle mensen, ook die met uiteenlopende culturele en religieuze bagage. Een diaconie zou deze bij voorkeur aan de orde moeten kunnen stellen in het kader van goed georganiseerde publieke debatten in de stad. Daar kent Zwolle (nog) geen structuur voor. De potentie daarvoor lijkt wel aanwezig, maar een dragende organisatie lijkt (nog) moeilijk te vinden.

3. Op zoek naar theologische bouwstenen

In contacten vanuit PKN-gemeenten met migranten zijn minstens drie soorten communicatie te onderscheiden. Ten eerste het oecumenische interculturele contact tussen christenen uit verschillende culturen, waarbij oorspronkelijk uit het buitenland afkomstige christenen vaak in een diaspora leven.

Ten tweede interculturele en interreligieuze contacten met immigranten met een andere religie of levensbeschouwing, zoals moslims. Hierbij speelt mee dat zich in ons land thans denkbeelden ontwikkelen rond etniciteit en fundamentalisme, die volgens sommige onderzoekers gewelddadige conflicten zouden kunnen oproepen.

Gaat het, ten derde, om mensen die op sociaal-economisch en politiek gebied nauwelijks participeren vanwege hun armoede, naast hun vreemdelingschap, dan speelt de verhouding tussen armen en rijken een rol, zowel bij het oecumenisch of intra-christelijk contact als bij het contact over grenzen van religies heen.

Diaconaat

Aandacht voor armen, vreemdelingen en buitengesloten mensen staat in het christendom in het licht van het diaconaat. Diaconaat kan niet (meer) gezien worden als enkel 'handelen' in enkel de sfeer van het 'hulp geven'. Diaconaat staat daar niet los van, maar heeft een veel breder en dieper betekenis. Diaconaat kent altijd ook een gerichtheid op het verbinden van mensen, op hun communicatie, op hun wederkerigheid. Volgens de Kerkorde van de PKN staat het diaconaat in het teken van de verkondiging van Gods Rijk in het licht van de verzoening in Christo. Een nadere beschouwing van de betekenis van diaconaat is dan ook geboden (de verhouding tussen het communicatieve en het charitatieve van diaconaat in bijbels licht wordt in een vrij stevig artikel uitgewerkt. Dit zal in een bundel over diaconiewetenschap verschijnen). Daarop vooruitlopend kunnen we nu al stellen dat diaconaat kan worden verstaan als hulp, *advocacy*, bemiddeling en communicatie en dat het kenmerkend principe voor diaconaal denken en doen wederkerigheid is. Een dergelijk breed verstaan begrip diaconaat zal het bijbels-theologisch 'leidende motief' moeten zijn in de visie van de kerk op contact met immigranten.

Dit brengt de vraag naar voren hoe de theologie zich dan kan ontwikkelen aangaande diaconaat dat zich verstaat met christelijke immigranten en hun kerken, met name waar deze ten opzichte van bijvoorbeeld PKN-gemeenten gesegregeerd zijn. Dit stelt vragen aan het christelijk belijden aangaande de eenheid van de kerk. Wat zegt dit belijden in een situatie van segregatie naar afkomst op zondagmorgen? Wat betekent deze vorm van ‘apartheid’ voor de wederkerigheid waar de PKN-kerk orde op doelt, wanneer deze spreekt van de relatie tussen PKN-gemeenten en die van immigranten? Deze vraag zal de theologie mede kunnen benaderen vanuit de reflectie op transformatie en vanuit de aanpak van de publieke theologie.

Transformatie

Een ‘diaconale’ theologie die zich op voorgaande vragen bezint zal zich bewust moeten zijn van de inzichten omtrent transformatie. Wat momenteel in het wereldchristendom, en dus ook in Nederland, gaande is, is aan te duiden als een transformatie van het christelijk geloven in een globaliserende cultuur. Daarmee wordt, in het kort, bedoeld dat de geloofsinhoud verandert doordat deze onderdeel uitmaakt van de omringende cultuur. Elke theologie is daardoor contextuele theologie.

Nu lijkt het erop dat dit geen eenrichtingsverkeer is, maar een proces dat aan twee zijden een verandering met zich meebrengt. Aan de ene kant is er de voor christenen noodzakelijke adaptatie van de heersende cultuur waarin men als christen leeft en gelooft. Aan de andere kant wordt door de in de cultuur staande christen, c.q. christelijke gemeenschap, de omgeving beïnvloed. Wanneer aan beide kanten inzichten en visies veranderen of in andere taal worden gegoten is sprake van een ‘dubbele transformatie’. Dubbele transformatie verandert de betekenis van kernwoorden uit geloof en cultuur én het zicht op de omgeving waarin deze woorden klinken (Martien Brinkman heeft dit uitgewerkt in zijn boek *De niet-westerse Jezus*).

De noodzaak van de doordenking hiervan ten opzichte van contacten met medechristenen met andere culturele bagage ligt voor de hand. Even noodzakelijk lijkt het om dit te richten op het contact met de geseclariseerde samenleving, die anders is gaan denken over de plaats van religies, en tevens op contacten met andere religies en levensbeschouwingen. Dit laatste brengt ons naar de hedendaagse samenleving.

Kerk en theologie maken zich monddood in het publieke debat wanneer zij wel moraliserend zouden (s)preken omtrent segregationalistisch denken in de samenleving, maar niet zouden ingaan op de kerkelijke segregatie. Juist hierop zullen kerk en theologie licht moeten werpen, willen zij het publiek debat dienen. ‘*Das Gebot der Stunde*’ vereist hier een radicale (dat wil zeggen: tot de wortels en de fundamenten gaande) transformatie. Deze zal ‘dubbel’ moeten zijn en niet alleen de kerk, maar zeker ook de samenleving zo’n vernieuwing moeten brengen dat segregatie wordt tegengegaan en solidariteit bemoedigd. Laten we daartoe een mogelijkheid verkennen die in de theologie al is ingezet: die van de publieke theologie.

Publieke theologie

‘Publieke theologie’ is een vertaling van de theologische beweging van de ‘public theology’ en wordt ook wel ‘openbare theologie’ genoemd. Onder publieke theologie versta ik de theologische reflectie in het licht van christelijke tradities op voor de publieke ruimte relevante vragen, die nieuwe betekenis en zin kan geven aan zowel deze tradities als de publieke ruimte, waarbij sprake kan zijn van de boven aangeduide ‘dubbele transformatie’.

Voor publieke theologie is kenmerkend dat het onderzoek naar de bronnen van de eigen christelijke traditie wordt verbonden met algemene politieke en maatschappelijke debatten.

De publieke theologie is met name geïnspireerd op het werk van de in 1945 omgebrachte Duitse theoloog Dietrich Bonhoeffer, die gefundeerd stelling nam omtrent vragen uit de publieke ruimte van zijn tijd. Hij bracht zijn motieven ondermeer als volgt onder woorden:

‘Auf der Flucht vor der öffentlichen Auseinandersetzung erreicht dieser und jener die Freistatt einer privaten Tugendhaftigkeit. Er stiehlt nicht, er mordet nicht, er bricht nicht die Ehe, er tut nach seinen Kräften Gutes. Aber in seinem freiwilligen Verzicht auf Öffentlichkeit weiß er die erlaubten Grenzen, die ihn vor dem Konflikt bewahren, genau einzuhalten. So muss er seine Augen und Ohren verschließen vor dem Unrecht um ihn herum. Nur auf Kosten eines Selbstbetruges kann er seine private Untadeligkeit vor der Befleckung durch verantwortliches Handeln in der Welt reinerhalten. Bei allem, was er tut, wird ihn das, was er unterlässt, nicht zur Ruhe kommen lassen.’ (*Ethik*, DBW 6, 66).

Deze woorden raken de kern van het diaconaat waar dit zich naast de barmhartigheid richt op de gerechtigheid. Diaconale bezinning is geboden, alleen al om grondig verzet te kunnen bieden aan de waan van de dag. Iets daarvan heb ik uitgewerkt in een lezing in april 2008 ter gelegenheid van het 25 jarig jubileum van diaconaal secretaris Wim van Ree (de tekst van deze eerste vrucht van het studieverlof is verkrijgbaar bij de Protestantse Diaconie Zwolle: www.diaconiezwolle.nl). Hieruit citeer ik ter illustratie een gedeelte van het Nawoord:

‘*Es ist nicht von ungefähr* dat Wim van Ree zijn jubileum in het licht stelt van Bonhoeffer en van één van de in alle tijden en plaatsen meest bedreigde groepen beelden Gods, de gehandicapten. Hij is 25 jaar geleden door de kerk aangenomen om de schatten van de kerk te tellen onder het mom van ‘meten is weten’. Wim weet wel beter. Hoe noodzakelijk het tellen en vergaren ook is in onze samenleving, het vormt op geen enkele wijze de zin daarvan. Meten is geen weten en de schatten van de kerk zijn de armen, verdrukten, ontrenten en niet in het minst zij die wegens hun kwetsbaarheid permanent zorg verdienen. Zij zijn bij uitstek Gods oogappels omdat zij als geen ander ons onze kwetsbaarheid voorhouden en voorleven. Waar hun kwaliteit van leven in het geding komt is de samenleving in gevaar. Daar verdwijnt met de moraal het leven.’

Deze vrije vertaling van het belijden van het *Apostolicum* aangaande de schepping kan wellicht mede als illustratie dienen voor de aandacht die kerk en samenleving tonen voor ‘wie niemand heeft’ (vgl. Johannes 5) als ‘netwerkloze’, maar pretendeert niet publieke theologie te zijn. De wereldwijde beweging van deze theologische methode heeft in mei 2007 in Princeton het ‘Global Network for Public Theology’ (GNPT) opgericht. Doorgaans wordt in het GNPT ingezet op sociaal-ethische vragen, onder meer rond de verzorgingsstaat, de globalisering, de ecologie, de inzet van militairen en het debat over de publieke betekenis van religie. Bij al deze vraagstukken speelt de zoektocht naar een fundamentele levensbeschouwelijke oriëntatie een rol.

Al deze thema’s zijn relevant voor het diaconale aspect van kerk en christen zijn. Dit aspect zou echter expliciet bij de benadering van de publieke theologie betrokken kunnen worden. Omgekeerd kan worden gesteld dat deze methode voor de diaconale reflectie zeer vruchtbaar

kan zijn, omdat de fundamenten van het geloof direct worden betrokken op de grote vragen van deze tijd.

Tweetaligheid

Bij de benadering van genoemde vraagstukken valt de ‘tweetaligheid’ van de publieke theologie op. Enerzijds de taal van de theologie die uitgaat van het eigene van de bijbelse taal omtrent God en mensen. Anderzijds de ‘talen’ die de specifieke ervaring van de profane werkelijkheid uitdrukken: talen van andere wetenschappen en van kunst en cultuur. Deze helpen de theologie de werkelijkheid te verkennen en wellicht te verstaan.

Met dit laatste wil ook gezegd zijn dat bijbelse taal niet bedoeld is voor een abstract religieus reservaat. Integendeel, want deze is bestemd voor de werkelijkheid van hier en nu. Over deze werkelijkheid en over God kan niet abstract worden gesproken volgens Karl Barth. Hij zag in de particulariteit van het leven en sterven van één jood, Jezus van Nazareth, de universaliteit besloten van het getuigenis van Christus’ kerk. Dit getuigenis geschiedt volgens hem concreet en publiekelijk en staat daarmee niet boven de werkelijkheid met al zijn tegenstellingen en asymmetrie. Daarom mag het getuigenis geen dualisme scheppen tussen de – al dan niet gesacraliseerde of genegeerde – privésfeer en de publieke sfeer. ‘De bijbelse taal wordt daarbij niet buiten, maar in de concrete werkelijkheid gesteld’ (uit mijn boek *Wederkerigheid in het diaconaat?*, 22).

Willen kerk en theologie (nog) spreken in de samenleving, dan kunnen zij het beste niet doen wat de heersende (neo-) liberale tijdgeest voorschrijft, namelijk dat zij zich in abstracte taal beperken tot de reproductie van de eigen traditie en zich afwenden van het publieke debat. Dat is wat rigoureuze verdedigers van de scheiding van kerk en staat wensen en waarbij deze gemakshalve vergeten dat ook zijzelf een levensbeschouwing hebben die zij vaak verwarren met levensbeschouwelijke neutraliteit. Deze visie komt in de praktijk vaak neer op een atheïstisch fundamentalisme omdat alleen deze imaginaire neutraliteit tot uitdrukking mag komen in het publiek debat waarin geen andere benaderingen geduld worden. Misschien zouden een actieve publieke theologie en de deelname aan het publieke debat door de kerken hen dit duidelijk kunnen maken en hen zo kunnen helpen aan een transformatie van de eigen visie.

Maar kerk en theologie past momenteel toch meer een houding van ‘leerlingschap’. Hun taak is niet in de eerste plaats om deze samenleving als het ware van buiten af toe te spreken, alsof zij de werkelijkheid van buiten of van bovenaf zou kunnen aanschouwen en beoordelen. Hun taak is om naast mensen te staan, midden in deze maatschappelijke werkelijkheid om van hen te leren en om hen in een ander licht te helpen zien. Hierbij is én de ervaring én de spiritualiteit van de diaconale kant van kerk en christen zijn wezenlijk.

Dit vergt nader onderzoek (daar hoop ik t.z.t. met anderen een start mee te kunnen maken), met name rond de vraag hoe theologisch kan worden omgegaan met de ‘tweedeling’ in het christendom. Met deze tweedeling bedoel ik een christendom dat meer dan langs confessionele lijnen is verdeeld naar etnische lijnen.

Een daaraan toegevoegde vraag is dan in hoeverre de reflectie op intercultureel diaconaat kan helpen om meer theologische bouwstenen aan te dragen voor een in onze tijd brisant vraagstuk als dat van de segregatie in het christendom. Hoe kan recht worden gedaan aan immigranten? Hoe kunnen christenen die in een ‘tegenover’ van elkaar leven elkaar recht doen?

Recht doen

In welke context staat de christen die recht wil doen? Heeft het spreken aangaande dit (morele) recht doen aan mensen van doen met het recht dat geldt in het maatschappelijk leven en of met het staatrecht? Hiermee bevinden we ons in een spanning die publiek-theologisch onderzocht kan worden. Het is een spanning die aan de orde is in een tijd waarin aan het recht van de arme en de vreemdeling getornd lijkt te kunnen worden, minstens in de opinie van politieke stromingen die geneigd zijn bepaalde immigranten als zondebok aan te wijzen voor het maatschappelijk onbehagen. Een dergelijke *scapegoat*-benadering draagt het gevaar in een *escape* te worden om zich te onttrekken aan noodzakelijk zelfonderzoek van de samenleving naar oorzaken van het maatschappelijk onbehagen die o.a. leiden tot spanningen in de verhouding van 'oude' inwoners met 'nieuwkomers'. Dit lijkt mede, niet alleen, een spanning te zijn tussen de verhouding van religie en staatkundige ordening, de verhouding van kerk en staat (vgl. boven: *Terugkeer van religie?*).

We noemden al even een spanningsverhouding die is besloten in de scheiding van kerk en staat. Dit beginsel zit diep verankerd in een op recht gebaseerde democratie als die van Nederland en elders. De oud-hoogleraar moderne geschiedenis in Bologna Paolo Prodi (1932) gaat er van uit dat de democratie in een crisis verkeert, in zijn lijvig boek uit 2000 over de 'crisis van het recht'. Onder deze noemer brengt hij de hedendaagse problemen zoals we die boven hebben aangeduid samen. Deze crisis ziet hij niet zozeer in het niet functioneren van de regels van de liberale democratische rechtsstaat, als wel in een proces van afzwakking van het onderliggend politieke verdrag dat deze rechtsstaat mogelijk maakt.

Dualisme

Hierin speelt volgens Prodi het dualisme tussen geestelijke en wereldlijke macht de hoofdrol. Dit dualisme spruit volgens hem voort uit wat hij noemt 'de confrontatie' tussen de religie van de bijbel en de filosofie van de Grieken. Hij beargumenteert zijn stelling uitvoerig vanuit de rechtshistorie en geeft zo onder meer een beeld van de ontwikkelingsgang die het begrip gerechtigheid heeft doorgemaakt in Europa. Volgens Prodi is de visie hierop dualistisch gebleven, mede omdat het is in het Westen niet is gelukt om de christelijke dialectiek van Gods gerechtigheid en die van mensen uit te schakelen tot een juridisch monisme, zoals dat van het Byzantijnse caesaropapisme of de islamitische *sjari'a*. Dergelijke monismen staat volgens Prodi tegenover het pluralisme van de Europese rechtenfaculteiten vanaf de middeleeuwen. Deze maakten onderscheid tussen het kerkelijke en het wereldlijke *forum*. Dit verschil tekent sindsdien het denken van Europa over recht en gerechtigheid. Overigens ziet Prodi hier wat ik een 'dubbele transformatie' noem: volgens hem hebben beide *fora* elkaar beïnvloed. Maar het dualisme bleef de leidende gedachte, ook in de tijd van de reformatie, zoals onder meer blijkt uit Luther's leer van de twee rijken, die mede gezien kan worden als een afwijzing van de 'radicale reformatie'. Ook Bucer en Calvijn wilden kerkelijk en burgerlijk recht niet met elkaar versmelten, al zochten zij wel naar organische samenwerking. De Geneefse kerkorde van 1561 vormt hierbij een goed voorbeeld, maar geeft ook aan dat de spanning tussen beide bereiken daarmee niet is opgeheven. De geschiedenis leert dat in protestantse landen de kerkelijke en de civiele disciplinerende hand in hand gaan.

Het RK concilie van Trente (1545-1563) vindt plaats in een explosieve tijd. Het concilie richt de kerk niet op het gehele openbare leven maar op het terrein van de ethiek. De kerk wordt vooral een gewetensforum. Het concilie herstelt boete- en biechtpraktijk als de belangrijkste

instrumenten van de macht van bisschop en paus over het geweten van de gelovigen, waarbij kerk en moraaltheologie juridische middelen inzetten. De kerk als ‘perfecte gemeenschap’ blijft staan tegenover Luther’s gewetensvrijheid en de rechtvaardiging enkel uit het geloof. In deze tijd seculariseert de burgerlijke rechtsspraak zich.

Het is hier niet de plek om uitvoerig in te gaan op deze spanningsverhouding en op de wijze waarop deze zich heeft ontwikkeld in de loop van de geschiedenis (dit zal t.z.t. in een specifieke studie nog aan de orde kunnen komen). We hebben echter nu wel voldoende illustraties bij het vermoeden dat hetgeen zich aan het begin van de 21^e eeuw rond immigratie in de ‘publieke ruimte’ afspeelt niet alleen in een spanningsverhouding kan staan met wat zich in de kern van het christelijk geloven afspeelt, maar ook, dat het christelijk geloven kan worden getransformeerd door hetgeen zich in de publieke sfeer afspeelt rond immigratie en tevens, dat de verhouding tussen publieke sfeer en kerkelijk belijden berust op een lange traditie van dualisme, met een spanning die er nooit uit is gegaan. En dit maakt het spreken en zwijgen, het doen en laten van de kerk extra lastig.

Tenslotte

Vaak wordt verwacht dat contacten tussen christenen vanuit diverse culturen en tussen christenen en mensen met een andere religie kunnen ontstaan aan de hand van ‘praktische’ handreikingen en tips. De praktijk leert ons echter dat we ons hier begeven op zo’n weerbarstig terrein vol valkuilen en misverstanden dat recepten als regel zijn gedoemd te mislukken. Allerlei goedbedoelde pogingen tot intercultureel christelijk contact en tot interreligieus contact lopen vast, wellicht nog het meest op te hoog gestelde verwachtingen.

Het is dan praktisch om de verwachtingen naar beneden bij te stellen en om bijvoorbeeld verheugd te zijn over een kort gesprekje bij een kop thee, zonder diepgaande interreligieuze dialoog of in het oog springende activiteiten. Wat echter nog praktischer kan zijn is om helder voor de geest te hebben wat je eigenlijk zelf verwacht van dergelijk contact en om daarover eerlijk te zijn in het contact met ‘de ander’.

Hierbij zal de ‘publieke’ theologie behulpzaam kunnen zijn door vragen te stellen en zo te komen tot een visie. Op grond daarvan kan mogelijk ook een theoretisch raamwerk verkend worden voor de dialoog tussen christenen met uiteenlopende culturen en voor het contact met immigranten met een andere levensbeschouwing.

Een dergelijk raamwerk zal niet in het luchtledige kunnen hangen. Het zal altijd een mate van ‘openbaarheid’ hebben omdat het contact vrijwel altijd plaatsvindt in de publieke ruimte, of op zijn minst daarmee in verband staat. Gesprekken met moslims staan niet los van de spanningen die onze tijd kent – aan beide zijden. Gesprekken met christelijke immigranten staan niet los van de situatie waarin deze immigranten verkeren of hebben verkeerd, en wel aan de onderkant van een samenleving die gericht is op het weren van immigranten – al zijn er uitzonderingen.

Een verkenning van een dergelijk raamwerk zal nog kunnen worden uitgewerkt, en zo kunnen worden geconfronteerd met gegevens omtrent contacten tussen een lokale immigrantengroepering en een PKN-gemeente. Het zou mooi zijn wanneer dit dan weer vergeleken zou kunnen worden met intercultureel- en/of interreligieus werk in het buitenland (in overleg met m.n. KerkinActie).

Maar dat de bijbels-theologische gezichtspunten van het diaconaat begaanbare wegen kunnen wijzen aan de plaatselijke gemeente die de vermelde kerkordelijke bepalingen van de PKN ernstig wil nemen moge duidelijk zijn. Eveneens, dat de weg die leidt tot het elkaar over etnische grenzen heen recht doen een diaconale weg zal zijn.

Lützen Miedema, sept. 2009

ADDENDUM I

KERKEN MET IMMIGRANTEN IN ZWOLLE

Onvolledige aanduiding van gemeenschappen van en met oorspronkelijk uit Afrika, Azië, Zuid-Amerika of het Caribische gebied afkomstige christelijke immigranten in Zwolle.

A. Direct met de koloniale geschiedenis van Nederland verbonden protestantse kerken:

1. Indonesisch sprekende christenen PERKI (de eerst aanzet stamt uit 1930) houden maandelijks kerkdiensten in de Oosterkerk. Ds. Henk Olde was de eerste PERKI-predikant in Nederland (1990-1997). Naast ds. Olde is diaken Jan Scholten actief in PERKI. De PKN-synode en PERKI werken (m.i. voorbeeldig) aan integratie.

Molukse kerken. De meeste Molukse families in Zwolle zijn oorspronkelijk afkomstig van de Kei-eilanden in het Zuid-Oosten van de zeer uitgestrekte Molukse eilandengroep. Hun cultuur verschilt van die van mensen waarvan de familie oorspronkelijk komt uit bijvoorbeeld Ambon en omstreken. Van een band tussen de Molukse kerkgenootschappen en de PGZ is nauwelijks sprake. Pogingen om contacten tot stand te brengen zijn onder meer gestuit op het feit dat hier drie relatief kleine Molukse kerkgenootschappen voorkomen, die soms grote verschillen in achtergrond kennen. Deze kerken elke zondag allemaal in één gebouw: Eben Haezer, Lassuslaan 234. Dit leidt wel eens tot praktische problemen. De drie kerken hebben als voertalen Maleis en Nederlands:

2. Geredja Protestan Maluku Tenggara (Protestantse Zuid-Oost Molukse kerk)
3. Geredja Indjili Maluku (Jemaat Musafir: Evangelisch Molukse Kerk)
4. Noodgemeente Geredja Protestan Maluku di Belanda, maret 53 (Noodgemeente van de Molukse Protestantse Kerk in Nederland, maart 1953).
5. De Evangelische Broedergemeente (EBG) is de oudste historische protestantse kerk en telt in Nederland vrij veel leden met een Surinaamse achtergrond. De EBG houdt maandelijks kerkdiensten in het stiltecentrum in ziekenhuis De Weezenlanden. De diaconie is speciaal betrokken bij de EBG en de diaconaal predikant gaat geregeld voor.

B. Nieuwere, vaak evangelische en of charismatische kerken, waarvan diverse problemen hebben (gehad) met het vinden van een ontmoetingsruimte. Dit brengt met zich mee dat de volgende adresgegevens snel verouderd kunnen zijn.

6. Air Hidup, van oorsprong Indonesische Christengemeente Levend Water, kerkte eerst in het gebouw van het Leger des Heils, Geert Groote straat 1, later in een school aan Blaloweg 1, maar nu in de door een verhuurbedrijf opgekochte voormalige Scheppingskerk. De gemeente is nu internationaal samengesteld. De voertaal is Nederlands. Website op komst.

7. Kerkgenootschap CEME Zwolle, Chinese Evangelical Mission Europe (Chinees Evangelisch Christen kerkgenootschap). Protestants. Kerken op maandag in de Lutherse kerk. Mogelijk ook RK bezoekers. Bezoekers komen vooral uit het Zuiden van China en Hongkong. Voertaal: Kantonees, deels Mandarijn. CEME heeft landelijke contacten en wil / kan dit niet op lokaal niveau.
8. Centre Missionaire Bethesda, Radewijnstraat 10, Talen: Frans, Portugees, Lingala. Website in de maak.
9. Christ Resurrection Power Ministries International, Geert Grootestraat 11, website: www.crpmi.eu. De voertalen zijn hier Engels en Nederlands.
10. Christus Centraal Zwolle, diensten in De Bazuin, Jupiterstraat 8 A, website: www.cczwolle.nl. Internationale samenstelling
11. Mannakerk (Maná Igreja Christa), voertalen Portugees en Nederlands. Kerkt in de VEG Hogenkampsweg 25, eerst in de Open Hof. Website via: www.igrejamana.com. Deze internationaal vrij grote kerk heeft bisschoppen.
12. Pinkstergemeente Stem der Hoop, Venestraat 15. Pinkstergemeente met van oorsprong Antilliaanse voorgangers en internationale samenstelling. Website: www.stemderhoop. Voertaal: Nederlands, soms Engels.
13. Pinkstergemeente Hoop der Glorie. Talen: Nederlands en Indonesisch. Kerken (nog?) in SIO, Talmaplein 1. Gaan mogelijk naar andere locatie.
14. Evangeliegemeente Iglesia Rios de Vida, Muurmeesterstraat 27. Talen: Spaans, Antilliaans, Nederlands. Pinkstergemeente. Website: www.riosdevida.com.

C. Min of meer internationaal samengestelde evangelische en of charismatische christelijke gemeenschappen waarin minstens één van de voertalen Nederlands is:

15. Evangelie Gemeente De Deur (onderdeel van de Christian Fellowship Ministries), Gasthuisdijk 14-16. 2 diensten op zondag. Talen: Nederlands en Spaans. Website: www.dedeutzwolle.nl.
16. Hebron Harvest Ministries, v/h Grasdorpstraat 2, huidig adres Postbus 673, 8000 AR Zwolle. Website: www.hebronhm.nl
17. Geen kerk maar zending en werelddiaconaat: Hermon Living Waters Ministries, Postbus 577 Zwolle: stichting voor sociale en medische hulp aan de vissersbevolking van de Z.O.kust van India (Dalits) en hen bekend te maken met het evangelie.
18. Maasbach wereldzending, Windesheimstraat 24, 8012 WZ (Jeruzalemkerk). Diensten zaterdagmiddag en zondagmiddag. Talen: Nederlands en Engels. Internat. website: www.jmwz.com.nl.

19. Vrije Evangelisatie Zwolle, kerkt in de WRZV sporthallen, Buitengasthuisstraat, twee diensten op zondagmorgen. Aparte bijeenkomsten voor kinderen en jongeren. Internationale bezoekers. Secr. Molenweg 38, 8012 WK Zwolle.
20. Worldwide Church of God, Ministerlaan 203. Diensten zondagmiddag? Talen: Nederlands en Engels. Deze groepering heeft volgens de website www.wcg.org 67.000 leden in 100 landen.

D. Diverse christelijke groeperingen en organisaties:

21. Biblical Education By Extension - geen kerk - www.dewittenberg.nl
22. Christ's Hope Nederland, werelddiaconaat en zending – dus geen kerk - Melkmarkt 51A, 8011 MB Zwolle, website www.christshope.nl
23. Eben Haëzer bijbelstudie-avonden – geen kerk - www.godswoordcentraal.nl
24. Jubilee Zwolle, zondag in de Zevensprong, Mannagras 30, website: www.jubileezwolle.nl
25. Vergadering van gelovigen, Brink 13, 8021 AP, twee diensten op zondagmorgen website www.vergadering.nu/zwolle
26. Volle Evangelie Gemeente, v. Karnebeekstraat 107, 8011 JE , diensten zondag 10 uur, website www.dewijngaardzwolle.nl
27. Volle Evangelie Gemeente Jezus leeft, kerk(t)en in LdH Geert Grootestraat 1, adres: Watersniphof 30, 8043 JP , website www.jezusleeft.org
28. Woonwagenzending Nederland, diensten in Zwolle: iedere zondagavond Hasselterdijk woonwagenkamp. Website: www.woonwagenzending.nl

E. De volgende rooms-katholieke vieringen richten zich op ieder in diens eigen taal. Er zijn rond deze vieringen pastoraal-diaconale groepen samengesteld, maar deze maken principieel deel uit van de regionale Thomas à Kempis-parochie, waarmee de PGZ-diaconie contact onderhoudt. Alle vieringen vinden plaats in kerkgebouw Verrijzenis des Heren:

29. RK Poolse vieringen 2e en 4e zaterdag vd maand. Taal: Pools.
30. RK (Antilliaans-Arubaanse) Werkgroep Eucharistie Vieringen in het Papiaments op zaterdag en de 3e zondag. Taal: Nederlands en Papiamento.
31. RK Vietnamese vieringen op zondagmiddag. Mogelijk komen hier ook protestantse Vietnamezen. Taal: Vietnamese.

ADDENDUM II

MOSKEE-ORGANISATIES IN ZWOLLE

- de Turkse *Diyamet*-moskee *Ulu Cammii* ('grote moskee'), Coetsstraat 14. De imam wordt door de Turkse regering betaald en mag max. 4 jaar in Nederland verblijven. Met deze moskee is verbonden de Islamitische Stichting Nederland Zwolle. Website: www.ulumoskeezwolle.nl. Deze moskee heeft tevergeefs geprobeerd een v/m RK kerkgebouw en later om de v/m Scheppingskerk van de PGZ aan te kopen. De eerste koop werd door de RK kerkleiding geblokkeerd, de tweede had enkel een financiële reden. Vanuit het moskeebestuur is in de publiciteit op een wijze naar de PGZ uitgehaald die meer aan bepaalde landelijke politici doen denken dan aan een vreedzaam samenleven van alle religies .
- de overwegend Surinaamse World Islamic Mission moskee *Gulzar-e-Madina*, Kon. Wilhelminastraat 95. De imam hiervan is tevens docent aan een HBO imam-opleiding. Website o.a.: www.wimyc.nl.
- de overwegend Surinaamse World Islamic Mission moskee *Taeedoel Islam* (en de Islamitische culturele vereniging *Ahie Soennat Wal Jamaat*), Hemerkenstraat 1.
- de Surinaamse moskee *Miesbahoel Islam*, Schubertstraat 39. Website: www.miesbahoelislam.nl. Deze groepering wil al jaren een nieuwe moskee bouwen.
- de Marokkaanse moskee en islamitische vereniging *As-Soennah*, Schubertstraat 41. Jongersite in aanbouw.
- Turkse Alevitische Culturele Vereniging Zwolle, Radewijnstraat 12. Alevieten beschouwen zichzelf meestal als moslims, maar andere stromingen beschouwen hen meer als humanisten.
- *Ad Din*, Praubstraat 14. Van deze organisatie zijn geen gegevens bekend.